

**Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим
министрлиги**

Ош мамлекеттик университети

Н. О. Турганбаев

Тууранды сөздөрдү изилдөөнүн жалпы маселелери

Окуу куралы Ош мамлекеттик университетинин окумуштуулар кеңешинин чечиминин негизинде басууга сунуш кылынды.

Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу куралы.

Ош – 2012

УДК 80/81
ББК 81.2
Т87

Илимий редакторлор: филология илимдеринин доктору,
проф. Жусупакматов У.
филология илимдеринин
кандидаты, проф. Нуруев Т.

Рецензенттер: филология илимдеринин доктору,
проф. Зулпукаров К.
филология илимдеринин доктору,
проф. Бердалиев А.

Т87 Турганбаев Н.
Тууранды сөздөрдү изилдөөнүн жалпы
маселелери: Жогорку окуу жайлардын
студенттери үчүн окуу куралы.—Ош: 2012.—36 бет.

ISBN 978-9967-03-806-6

Бул окуу куралында кыргыз жана өзбек тилдериндеги тууранды сөздөрдүн фонетикалык, лексикалык грамматикалык системасындагы окшош жана айырмалуу жактары кеңири талдоого алынат.

Эмгек жогорку, орто окуу жайларынын студенттерине, мектеп окуучуларына, тилчи мугалимдерге жана жалпы эле тил илимине кызыккан окурмандарга арналат.

Т 4602000000-12

ISBN 978-9967-03-806-6

УДК 80/81

ББК 81.2

© Турганбаев Н., 2012

К и р и ш ү ү

Фоносемантика деп сөздүн сырткы тыбыштык турпаты, анын мазмуну, денотаты менен индукативдик байланышка ээ бөлүгү, алар тууралуу маалымат берип, денотаттык символдук белгиси катары кызмат кылышын изилдөөчү илимий тармакты аташат. Айлана чөйрөдөгү предметтер менен кубулуштар адамдын туюу органдарына тийген таасирин угуу, көрүү жана сезүү аркылуу кабыл алып, адамдардын оптикалык, кинетикалык, акустикалык жана психикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайыктуу тыбыштык тутум пайда болуп, тиешелүү предметтер менен кубулуштардын тыбыштык символу катары кызмат кылышын изилдөө фоносемантиканын предметин түзөт.

Бул изилдөөнүн негизин фоносемантика идеясы түзөт. Бу теорияга көптөгөн лингвистикалык эмгектер арналган (А.М.Газов-Гинзберг, Г.Е.Корнилов, К.Ш.Хусаинов, С.В.Воронин, ж.б.). Муну менен катар тил илиминде тыбыштык символизм түшүнүгү колдонулуп жүрөт. (Э.Сепир, О.Есперсен, А.К.Тейлор, В.В.Левицкий, Г.Х.Койбаева, Е.Х.Гуджаева ж.б.). Ошондой эле, фоносемантикалуу сөздөрдү **мимемалар, имитативдер** деп да атап жүрүшөт (Н.И.Ашмарин, Г.Е.Корнилов, Н.А.Баскаков, В.М.Васильев). Мунун негизинде имитативдердин теориясын түзүүгө аракеттер жүргүзүлгөн. Булардан тышкары биз тандап алган лексикалык каржаттарды мимео-сүрөттөөчү сөздөр деп атоого болору белгилүү (В.И.Абаев, Д.В.Бубрин ж.б.). Мындан башка аларды мүнөздөөдө тыбыштык сүрөттөө түшүнүгү да (звукоизобразительность) колдонулуп жүрөт (К.Ш.Хусаинов, М.Х.Жубанова ж.б.). Аталган идеяларды конкреттүү изилдөө аркылуу өнүктүрүүгө мүмкүн. (Караңыз: Абаев В.И., 1956, 410-417; А.М.Газов-Гинзберг, 1965, 4-12; Воронин С.В., 1982, 13-22; Хусаинов К.Ш., Жубанова М.Х., 1998, 6-57; Кудайбергенов С., 1957, 5-11; Койбаева Т.Х., 1987, 3-4, 7-8 ж.б.). Ошентип, кыргыз тил илиминдеги тууранды сөздөр катары белгилүү болгон лексика-грамматикалык топту биз фоносемантикалык өңүттө изилдөөнү чечтик.

Тууранды сөздөрдүн жалпы белгилери, түзүлүшү, негизги түрлөрү, семантикалык табияты түркологияда жалпы жолунан аныкталган (Н.И.Ашмарин, Н.К.Дмитриев, Н.А.Баскаков, С.Кудайбергенов, С.К.Ишмухаметов, П.А.Слепцов ж.б.).

Түрк тилдеринде тууранды сөздөр эки топко, тактап айтканда, 1) табыш тууранды сөздөр (звукоподражательные слова) жана 2) элес тууранды сөздөр (образоподражательные слова) деп бөлүнүп изилденип жүрөт. Биз бул темага кайрылганыбыздын бир себеби – бизге белгилүү изилдөөлөрдө тууранды сөздөрдүн үчүнчү катмары каралбай жүрөт. Бул топту **сезим** тууранды сөздөр түзөт.

Бул теманы тандоонун дагы бир мотиви бар: түркологияда фоносемантикалык жана тыбыштык-символдук теория чектүү колдонулуп, кыргыз лингвистикасында ага тиешелүү жоболор жана методдор колдонбой келүүдө. Биздин оюбузча, тууранды сөздөрдү фоносемантикалык өңүттө иликтөө да өз жемишин берери шексиз.

Кыргыз тилин бөтөн аудиторияда окутууда бир кыйла кыйынчылыктарды тууранды сөздөр туудурат. Өзбек мектебинин окуучулары кыргызча тууранды сөздөрдү онойлук менен өздөштүрө албайт. Бул лексика-грамматикалык топту түзүүчү сөздөрдүн фоносемантикасы өзбек окуучуларынын менталдык дүйнөсүнө жат келип, өзгөчө оорчулуктарды жаратат. Кыргыз ой тутумундагы образ өзбекче башкача, башка каражаттар аркылуу берилет. Алардын аң-сезиминде бул сөздөр так, даана, эмоционалдуу маанини ача албай калат (кээ бир табыш тууранды сөздөрдү эске албаганда). Ошондуктан кыргыз жана өзбек тилдериндеги тууранды сөздөрдү салыштырып изилдөө тилди бөтөн улуттун өкүлдөрүнө үйрөтүү зарылчылдыгы менен да шартталып турат.

1-§. Фоносемантика, тыбыштык символизм жана имитативика жөнүндө

Бул **фоносемантика, тыбыштык символизм жана имитативика** түшүнүктөрү жандаш, жакын, кээде бирдей мааниге ээ боло турган терминдер катары кабыл алынды. Бул түшүнүктөргө **идеофонетика** термини да ыктап турат. Алардын объекти катары тууранды сөздөр кызмат кылат. Тууранды сөздөр башка тилдерде кабыл алынган **мимема, имитатив, подражательные слова, идеофонетические слова, образительные слова** ж.б. терминдеринин ордуна колдонулду. Буларды тыбыш сүрөттөөчү лексика-грамматикалык бирдиктер катары аныктоого да болот.

Компаративист-лингвисттер тилдердеги тууранды сөздөрдү салыштырып иликтөө менен буларга мүнөздүү бир нече мыйзам ченемдүүлүктөрдү мурда эле байкашкан. Мимемалар бир гана тыбыштык тууроо формуласына баш ийбейт. Андай болсо бардык тилдердеги тууранды сөздөр бирдей тыбыштык турпатка ээ болуп калмак.

Тыбыштык символизм кубулушун изилдөөчүлөр тыбыштардын идея менен тыгыз байланыштуулугун качан эле аныкташкан. Э.Сепир, О.Есперсен, С.Ньюман ж.б. лингвисттер атайын эксперименттердин негизинде тыбыштын курамы жасалма сөздөрдү респонденттерге сунуштап, англис тилинин көпчүлүк тыбыштары абстрактуу түшүнүктөрдү берүү планында релеванттуу экендигин далилдешкен. Жасалма сөз түрүндөгү тыбыштык айкаштарды сунуштаганда, буларды **чоң** жана **кичине** идеяларына дээрлик бардык респонденттер бирдей байланыштырышкан. (Хусаинов К., Жубанова М., 1998,25). Бул эки түшүнүктүн тыбышка байланышын башка 28 (орус, немис, венгр, румын, өзбек, лезгин, кытай ж.б.) тилдин материалында да аныкташкан (Хусаинов К., Жубанова М., 1998, 25-26).

Ушуга окшогон экспериментти англис жана япон тилдеринин материалында да өткөзүшкөн. Бул тилдердин тыбыштарын колдонуп, англис тилдүү америкалыктардын жана англис тилин билбеген япониялыктардын катышуусу менен жүргүзүлгөн тажрыйбада эки тилдин тыбыштарында **жагымдуу - жагымсыз, алсыз – күчтүү, кичинекей – чоң** сыяктуу

маанилердин бирдей берилиши тастыкталган (Хусаинов К., Жубанова М., 1998,25).

Мындай кубулушту Е.А.Гуджиева тыбыштык субъективдүү символизм деп атайт. Бул изилдөөчү лингвостатистикалык изилдөө жүргүзүп, тыбыштык символизмди сандык көрсөткүчтөр далилдеген маани менен тыбыштык корреляты катары, идея менен добуштун биримдиги катары аныктайт. (Гуджиева Е.А. Элементарный звуковой символизм: (Статистическое исследование). Автореф. дис... канд. филол. наук. – М., 1973. 5с.).

Тыбыштык сүрөттөө (звукоизображение) проблемасын иликтеп А.П.Журавлев да оригиналдуу изилдөө ыкмасын колдонгон. Ал тыбыштык символиканы тилдик белгилердин бир түрү катары карайт. Тилдик белгини детерминанттык принциптин чегинде тыбыштык турпаттын сөз маанисине дал келүү өзгөчөлүгү менен кошо иликтейт. Сөз чагылдырган түшүнүк – маани тыбыш, добуш менен шартталып, өзгөчө символдук – мазмундук катышты түзөт. Тыбыш менен түшүнүктүн өз ара алакасы татаал. Бул алаканы аныктоо да оңой эмес. Ушул жаатты изилдөө авторду фонетикалык маани идеясын сунуштоого алып келген. Эксперименттердин негизинде А.П.Журавлев сөздүн фонетикалык маанисин аныктоочу белгилердин тобун иштеп чыккан. Бул белгилерге анчалык көп эмес жана орчундуу эмес тыбыш тууроонун негизги түрлөрү кошулган.

Добушту жана добуш чыгаруучу предметти атоочу ар кандай сөз белгилүү даражада тышкы формасы аркылуу конкреттүү тыбыш менен байланышат. Тилдик белгинин физикалык материалы түбүнөн добуш түрүндө кездешпейт. Ал эми вербалдык эмес белгилердин көпчүлүгү көрүнүш катары, көрүү объекти катары пайдаланылат (жөн белгилери, геометриялык фигуралар ж.б.).

Оптикалык форма белгинин мазмунун көрсөтмө түрүндө бергени менен, чындыгында, биздин аң-сезимибизде үн чыгаруучу, үндүү кубулуштар тууралуу маалыматтардын туруктуу мүнөзгө өткөнүн танууга болбойт. Демек, биздин ойтуюмубузда предметтердин оптикалык да, акустикалык да образдары бирдей эле орун алгандыгын айтууга болот. Добушту

уугу аң-сезимде өзүнө ылайык көрүү образын, ал эми көрүү өзүнө тете добуштук образды жаратат. Демек, белгинин тыбыштык формасы сүрөттөө ролун аткара алат, ошол аркылуу мазмун менен катышта болот. А.П.Журавлев бул пикирин көптөгөн мисалдардын негизинде далилдеген (Журавлев А.П. Фонетическое значение. – Л., 1984. 140-144 с.).

Тилдин алгачкы өнүгүү этабында тыбыш тууроо жана образ тууроо элементтери күчтүү таркалган болуу керек. Тилдин белгилери баштапкы мезгилде фонетикалык детерминантка көбүрөөк баш ийген деп болжолдоого болот.

Салттуу лингвистикада лексикалык жана грамматикалык гана маанилер тууралуу сөз болчу. Ал эми фонетикалык маани жөнүндө эч сөз болгон эмес. Бирок бир тыбыштуу сөздөрдөгү белгилөөчү менен белгиленүүчүнүн катышы, тыбыштардын маани ажыратуучу функциясы фонетикалык мазмун тууралуу сөз кылууга жетишсиз деп эсептелчү. Эгер тилдик форманын мазмунун символдук маани катары түшүнсөк, анда тыбышты фонетикалык маани катары аныктоого болот.

Фонетикалык маани грамматикалык маанидей эле өзгөчөлүккө ээ жана лексикалык мааниден денотаты боюнча даана айырмаланат. Сөздүн семантикасын ажыратуу анын белгилерин, семаларын саноо аркылуу да аткарылышы мүмкүн. Бирок бул белгилер лексикалык маани үчүн эң башкысы эмес, башкысы – денотат жана анын мазмуну. Белгилердин жыйындысы фонетикалык маанини аныктоо үчүн өтө зарыл.

Тыбыштык символдуулук – тыбыш тууроого караганда иреттелген, катталган жана системаланган кубулуш. Мында тыбыштык белгилердин системасы орчундуу кызмат кылат.

Якут тилинин тыбыш сүрөттөөчү сөздөрүн тыбыштык символдуулук түшүнүгүнүн алкагында Л.А.Афанасьев «Фоносемантика образных слов якутского языка» деген кандидаттык диссертациясында изилдеп (авторефер. дис. ... канд. филол. наук. – Якутск, 1993), бир топ баалуу натыйжаларга жетишкен. Автор, айрыкча, бул тилдеги сөз уңгусунун жана образдуу сөздөрдү түзүүчү айрым тыбыштардын семантикалык жүк көтөрүү касиетине ээ болушун далилдеши көңүлгө аларлык. Элестүү мимемалардын маанилерин аныктоодо ал декодирование (вербализация) методун колдонуп, якут тилинин

лексикалык каражаттары аркылуу бул маанилерди белгилейт. Кээ бир фонемалардын маанисин семантикалык салыштыруу методу менен элестүү сөздөрдүн жалпы мазмунунан бөлүп алат. Мындай фонемалык, тыбыштык фонеманы Л.А.Афанасьев **идеофонема** деп атайт. Мындай фонема идея берүүчүлүк, сөз маанисин ажыратуучулук милдетти аткарып калат.

Л.А.Афанасьев якутиялык бир нече лингвистердин эмгектерине таянып (Э.К.Пекарский, А.Е.Куликовский, Л.Н.Харитонов ж.б.) образдуу сөздөрдүн семантикасынан белгилик жана референттик бөлүктөрдү ажыратууну сунуштап, андай сөздүн маанисин аныкташ үчүн маани жагынан өз ара жакын бир нече мимемалардын семантикасын салыштыруу зарылчылдыгын белгилеп кеткен. Мимеманын семантикасында денотаттын (белгиленүүчүнүн) формасынын мүнөзүн, көлөмүн жана өлчөмүн аныктоонун баалуулугун да Л.А.Афанасьев айтат (Афанасьев Л.А. 9; Хусаинов К., Жубанова М. 1998: 31). Ошентип, элес мимемаларынын семантикасын түзүүчү элементтерди айкындоо аларды белги бирдиктеринин деңгээлинде вербализациялоого жол ачат.

Идеофонема катары үнсүздөр да кызмат кылат. **Бырпый** жана **пырпый** сөздөрүн алсак, экөө тең мурундары кичинекей, кыпчылган (эки тарабынан же үстүнүн ортосунан) адамдарды мүнөздөөдө колдонулат, бирок говорлордо каткалаң **п** көбүнчө өзгөчө басынтуу, өзгөчө жекирүү же көзү жокто өтө көрө албастыктын, жек көрүүнүн символу катары субъективдүү маани берет. **Ырсанда** жана **ыржанда** сөздөрүндө да **ж, с** тыбыштары фоносемантикалык дифференциялоо функциясын аткарат. Ыгы жок күлгөн адамдарга карата колдонгондо **с** тыбышы оозу, бети кичирээк, **ж** тыбышы оозу, бети чонураак адамдарга карата колдонору байкалат. Кээде идеофонема сөздүн башында да кездешери белгилүү: **жылт – кылт, тарс – карс** ж.б.у.с. Мисалдарда башкы тыбыш сөз жана маани ажыраткыч милдет аткарып калат.

Элес тууранды сөздөрдүн түзүлүшүндө үнсүз тыбыштар негизги маани билгизүүчү элемент болот. Мисал үчүн ал **б-лл** моделин белгилеп, анын үндүүлөр менен толтурулушун моделдин варианттары катары кабыл алат. Модель – жалпы каркас. Ал үндүүлөр менен толуктанып, ар түрдүү үндөштүк

турпатка ээ болот. Ар бир үндүүнүн өзүнө ылайык семасы бар. Бул сема аталуучу элестин символу катары кызмат кылат: **баллай, боллой, бэллэй, бөллөй ж.б.** (Афанасьев Л.А. 9). Бул жерде ар бир үндүү - идеофонема. **А** фонемасы өтө чоң көлөмдүн, өлчөмдүн, салмактын, өтө жарыктын символу, **о** фонемасы томолоктуктун, болуктуктун, жыштыктын, бозгучтуктун символу, **э** фонемасы жалпактыктын, жумшактыктын, жеңилдиктин, жарыктыктын белгиси, **ө** фонемасы кичинекейликтин, алсыздыктын, бошондуктун, күнүртүктүн символу, **у** тыбышы узундуктун, созулгандыктын, ийилгендиктин, киргилттиктин белгиси катары милдет аткарат. Мисал келтире кетели:

1. **Баллай** (эрини) «жоон, чоң болуу»
2. **Боллой** (эрини) «чормоюу»
3. **Бэллэ** «жалпайган, жумшак»
4. **Мөлбө** «жумшак, болпок»
5. **Дулу** «узарган» ж.б.

Буларды кыргызча мисалдар менен салыштырууга болот: **балтай, болтой, бултуй, былтый, бөлтөй, бүлтүй** ж.б.

Ошондой эле, идеофонемалык касиеттерди бул автор үнсүз тыбыштардын колдонуусунан байкайт. Анын ою боюнча, идеофонема **б** көлөмдүүлүктү, чоң өлчөмдүүлүктү, идеофонема **д** мейкиндикте тике жайгашкандыкты, идеофонема **й** жумшактыкты, жай термелгендикти, идеофонема **л** сыйдалыкты, кендикти, идеофонема **н** борбордо жайгашкандыкты, калыңдыкты белгилейт (Афанасьев Л.А. 9-10).

Бул ойлор толук ишеним туудурбаганы менен (Хусаинов К., Жубанова М., 33) кайсы бир тарабынан башка тилдердеги параллелдери аркылуу тилдик факт катары каралууга мүмкүнчүлүк алат. Кыргыз тилинин эле материалына кайрылсак, үндүүлөрдүн идеофонемалык касиеттери якут тилиндеги фактыларга окшош. Мисал үчүн **болк** моделин үндүү тыбыш менен толтуруп, тыбыштык символдук маанини даана ажыратууга болот.

болк	
Жүрөк	этти.
бүлк	

Мында **о** жана **ү** идеофонема үнсүздөрдүн **б,л,к** комплекси менен биргеликте, мунун ортосунда жайгашкан сырткы күтүлбөгөн таасирдин натыйжасында жүрөктүн согуусунун ритми капыстан өзгөрүлүп, катуу жана күчтүү (**о** идеофонемасы) же секин жана алсыз (**ү** идеофонемасы) серпилгенин билдирет.

Ушуга окшош эле башка мисалдарга кайрылалы:

гарс

Ал **түрс** этти.

тырс

Мында **т, р, с** үнсүз тыбыштык түзүмгө **а, ү, ы** үндүү идеофонемалары киргизилип, үч түрдүү маани берилгенин айтууга болот. А фонемасы жыгылуунун, капыстан, күч менен, катуу үн чыгарып аткарылышын, **ү** тыбышы секинирээк аткарылышын, **ы** тыбышы аракетти жасоочунун кичинекейлигин жана мунун өтө секин аткарылышын билгизет.

Ушул мисалдарга байланыштуу Н.А.Баскаковдун бир пикирин келтирип кетүүгө болот. Ал Г.Е.Корниловдун «Имитативы в чувашском языке» аттуу эмгегин талдап келип мындай дейт: имитативика тармагынын жоболоруна ылайык «мимемы-имитативы передают не только и не столько звучание объектов внешнего и внутреннего мира, сколько ритмику действий, движений и состояний, включая и имитацию отсутствию тех или иных свойств и качеств» (Баскаков Н.А. 1984,4). Бул байкоодон бир нече жыйынтык чыгарууга болот.

Түркологияда бир топ синонимдеш терминдер бар. Буларга **мимема, имитатив, тууранды сөз (табыш тууранды, элес тууранды), тыбыш сүрөттөөчү сөз (звукоизобразительные слово)** ж.б. кирет. Буларды изилдөөчү илимий тармакты **имитативика** деп атоого да болот.

Мимемаларда тышкы жана ички дүйнөнүн объектеринин добушун гана эмес, аракеттердин, кыймылдардын, абалдардын ритмикасы да берилет. Демек, тууранды сөздөрдүн маанилик сферасы, колдонуу чөйрөсү табыш тууранды сөздөрдүн чегине сыйбайт да, алар объектердин башка сапаттарын да чагылдыра алат.

Мимемалар тигил же бул жок сапаттар менен касиеттерди да туурайт деген пикир колдоого алынбайт. Жок сапатты, жок

аракетти имитациялоого болбойт. Бул жерде Н.А.Баскаков мүчүлүштүк кетирип койгондой.

Жогоруда талданган лингвистердин пикирлерин жалпылап бир нече тыянак чыгарууга болот.

1. **Фоносемантика** – тыбыштардын маани билгизүү өзгөчөлүктөрүн камтуучу тармак. Анын бирдиктерин идеофонема, тыбыштык модель, имитатив, мимема же тууранды сөз сыяктуу түшүнүктөр атайт. Бул түшүнүктөрдүн колдонуу чөйрөсү жана жыштыгы ар түрдүү. Кыргыз тил илиминде тууранды сөз термини кенен колдонулат. Фоносемантиканы **идеофонетика** десе да болот, тактап айтканда булар синоним терминдер.

2. **Тыбыштык символизм** сөз курамындагы тыбыштардын денотат тууралуу маалымат берүү өзгөчөлүгүн жалпылайт. Тыбыштык турпат тигил же бул түшүнүк, үн, аракеттин же сапаттын коом кабыл алган белгиси катары кызмат кылат.

3. **Имитативика** – тууранды сөздөр тууралуу изилдөөлөрдүн жыйындысы, лингвистиканын имитативдер, мимемалар жөнүндөгү маалыматтарды изилдөөчү тармагы. Аны **мимология** деген термин менен алмаштырып колдонууга да болот.

Биз өз эмгегибизде бул терминдерди бирдей колдонбойбуз: кээде гана кайталоолордон, дубляждардан качуу максатында «**тууранды сөз**» термининин ордуна «**мимема**», «**идеофонетикалык сөз**», «**имитатив**» ж.б. түшүнүктөрдү пайдаланабыз.

2-§. Түрк тилдериндеги фоносемантикалуу сөздөрдү изилдөө тарыхынан

Маалым болгондой, түрк тилдеринин грамматикасынын курулушу XIX кылымдын аягынан тартып, XX кылымдын башталышына чейинки аралыкта орус улутундагы окумуштуулар тарабынан белгилүү даражада изилденген. А.Казембек, П.М.Мелиоранский, М.Терентьев, В.А.Гордиевский сыяктуу окумуштуулар түрк-татар, казак-кыргыз, түрк жана фарс тилдеринин грамматикалары боюнча салыштырма пландагы өз иштерин жарыкка чыгарышкан¹. Бул кылымдарда белгилүү болгон түркий тилдеринин грамматикалык курулушу, ошол доордо талап кылган илимий деңгээлде жазылган, лингвистикалык өзгөчөлүктөрдүн түшүндүрмөсү азыркы жалпы билим берүүдөгү мектептердин программасындагы грамматикаларда да киргизилген. Ушул себептүү, аларда түркий тилдеринин грамматикалык курулушундагы айрым лингвистикалык көрүнүштөр жөнүндө маалымат берүү эске алынбаган. Тууранды сөздөр маселеси да мына ушундай көрүнүштөрдүн катарында болгон.

1900-жылы С.В.Ястремский тарабынан якут тилинин грамматикасынын 1-бөлүгү жарыкка чыгат (2-бөлүгү 1938-жылы чыккан). Түрк тилдеринин лексикалык курамына мүнөздүү болгон тууранды сөздөр туурасында маалымат якут тилинин материалынын негизинде биринчи жолу өткөн кылымда берилет².

Түрк тилдериндеги тууранды сөздөр жөнүндөгү кызыгарлык маалымат Н.И.Ашмарин тарабынан берилген³.

¹ Казембек А. Общая грамматика турецко-татарского языка. -Казань, 1846; Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Ч.1. -СПб, 1894; Терентьев М. Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская. -СПб, 1875; Гордиевский А.В. Грамматика турецкого языка. -М., 1928.

² Ястремский С.В. Грамматика якутского языка. Изд. 1-е. Иркутск, 1900, (изд-е 2. Якутск, 1938).

³ Ашмарин Н.И. Основы чувашской мимологии. – Казань, 1918; Ашмарин Н.И. О морфологических категориях подражаний в чувашском языке. – Казань, 1928; Дмитриев Н.К. К изучению тюркской мимологии. // Строй тюркских языков, - М., 1962; Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т.П. – М., 1952; Ишмухамедов З.К. Звуко подражательные слова башкирского языка, АКД, Уфа, 1970; Ибраев С.Р. Фонетические особенности подражательных слов казакского языка, АКД, - Алма-Ата, 1971; Сарыбаев Ш. Эликтоуш сьздер. –Алматы, 1982;

Анын чуваш тилинин грамматикасына багышталган («Основы чувашской мимемы») эмгеги 1918-жылы жарык көргөн. Мындан сырткары, В.И.Ленин атындагы Азербайжан мамлекеттик университетинин жарчысында (1,2,3,4-сандар, Баку, 1925), 1928-жылы Казанда жарык көргөн «О морфологический категориях подражаний в чувашском языке» аттуу эмгегинде, тууранды сөздөр жөнүндө ар түрдүү маалыматтар берилген¹. Н.И.Ашмарин тууранды сөздөрдү изилдөө аркылуу тил табыштын (добуштун) негизинде жаратылган деген гипотезаны (божомолду) айтмакчы болот. Маселенин дагы башка жагы, Н.И.Ашмарин тууранды сөздөрдү сырдык сөздөр менен бир лингвистикалык көрүнүш катарында карайт, аларды сырдык сөздөрдүн бир көрүнүшү катары жакындаштырат.

Түрк тилдериндеги тууранды сөздөр жөнүндө бир катар изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуулардын дагы бири Н.К.Дмитриев. Анын башкыр жана кумык тилдериндеги тууранды сөздөрдүн маселелерине арналган иштери жарык көрөт. Тууранды сөздөрдүн этимологиясындагы маселелер боюнча да иштерди алып барган.

Ф.Г.Исхаков, А.А.Пальмбахтардын тува тилинин грамматикасына багытталган фундаменталдуу иштеринде тууранды сөздөр туурасында кенен маалымат берилген¹.(47. 1961. 455с.) Бирок А.А.Ашмариндин чуваш тили боюнча алып барган иштеринде белгиленгендей, бул окумуштуулар да тууранды сөздөрдү өзүнө тиешелүү бир көрүнүш катарында карашкан. Алар төмөндөгүдөй пикирлерди билдиришет: «В тюркских языках... под термином междометия объединяются:

а) особые слова и стандартные словосочетания, выражающие непосредственные чувства и ощущения, а также волевые побуждения;

б) слова, представляющие различные звукоподражания;

в) слова, составленные большей частью из необычных различных сочетаний звуков речи, которые создают образные

Худайкулов М. Подражательные слова в туркменском языке, АКД. – Л, 1959; Хусаинов К.Ш. Звукообразовательность в казахском языке. Алматы, 1988. ж.б.

¹ Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А.Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. –М., 1961, с.455.

представления о некоторых действиях и движениях, а также явлениях природы, совершающихся мгновенно».¹

Ф.Г.Исхаков менен А.А.Пальмбахтын бул пикирлеринен улам, алардын түшүндүрмөсү тууранды сөздөрдүн эки негизги түрү сырдык сөздөрдүн экинчи (табыш тууранды) жана үчүнчү (элес тууранды) түрү катарында маалым болот. Бул тил илиминин берген кызматтары, алар сырдык сөздөргө, табыш тууранды сөздөргө, элес тууранды сөздөргө эмнелердин кириши башка-башка көрсөтүлөт. Алардын өзүнө таандык фонетикалык, морфологиялык (жөнөкөй-жеке, татаал-кош жана түгөйлүү-жуп) сөздөрдүн курамы туурасында ар тараптуу маалымат берилет. Ф.Г.Исхаков, А.А.Пальмбахтардын тууранды сөздөр жөнүндөгү маалыматтары канчалык болушуна карабай, алар да тууранды сөздөрдү сырдык сөздөр менен аралаштырып, ушундан улам лексика-грамматикалык топко тиешелүү айрым сөздөрдү сырдык сөздөр катарында берилген учурлары да жок эмес. Мисалы, сырдык сөздөрдүн негизинде сөз жасалбайт. Ал турсун, өзүнчө мааниге ээ болгон сөздөр сырдык сөздөргө айланбайт. Бирок бул иште «слова, этимологически связанные с знаменительными частями речи, утратившими функцию названия и ставшими простыми выразителями чувств и волеизъявлений, именуемые обычно «вторичными, и производными, междометиями, а также и устойчивые фразеологические сочетания, утратившие самостоятельные лексические значения и выполняющие функцию междометий» делип, «ужас!», «беда», увы», «господи помилуй» жана ушуга окшогон мисалдар келтирилет². Мисалдарга белгилүү мүнөздөмөлөр берилсе, халак, кайыракан (хайыт бөлүгү) сөздөрүнүн араб тилинен өздөштүрүлгөндүгүнө тактоо киргизбесе да билинип турат. Ушуга окшош далилдерди азербайжан тилинин грамматикасына байланышкан иштеринен да көрүүгө болот. М.Ш.Шералиев жана Е.В.Севортяндардын редакциясы астында 1971-жылы Бакуда жарык көргөн «Грамматика азербайжанского языка» аттуу эмгегинде тууранды сөздөр өзүнчө сөз түркүмү катарында

¹ Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. –М., 1961, с.456.

² Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. –М., 1961, с.457.

берилбеген. Араб тилинен азербайжан тилине өздөштүрүлгөн жана мурда зат атооч түркүмүнө таандык болгон эфсус, heif, афарин сыяктуу сөздөр да сырдык сөздөрдүн катарына киргизилген¹.

Түрк тилдеринде тууранды сөздөрдүн изилдениши өзүнчө узак тарыхка ээ. Н.И.Ашмарин, Н.А.Баскаков, Н.К.Дмитриев, З.К.Ишмухаммедов, С.Р.Ибраев, М.Худайкулуев, К.Ж.Хусаинов, Ш.Сарыбаев сыяктуу окумуштуулардын түрк тилдеринин айырмаларына тиешелүү тууранды сөздөр жөнүндөгү эмгектери жарык көргөн².

Кыргыз тил илиминде тууранды сөздөр С.Кудайбергенов тарабынан кеңири изилдеген. Анын 1957-жылы «Подражательное слова в киргизском языке», 1981-жылы «Кыргыз тилиндеги элестүү этиштер» аттуу китептери басмадан чыккан. Экинчи китебине «Кыргыз жана монгол тилдеринде параллель учурай турган жана тууранды сөздөрдүн негизинде пайда болгон этиштердин кыскача сөздүгү» тиркелген, 1987-жылы Кыргызстандын «Илим» басмасы тарабынан кыргыз тилинин фонетикасы жана морфологиясы жарык көрөт. Ал «Грамматика кыргызского литературного языка» (Ч.И. Фонетика и морфология) деп аталат. Бул китепке да С.Кудайбергенов тарабынан жазылган «Подражательные слова в киргизском языке» аттуу эмгеги туурасында маалымат киргизилген.

Өзбек тилиндеги тууранды сөздөр Р. Коңгуров тарабынан изилденген. 1966-жылы окумуштуунун «Изобразительные слова в узбекском языке» монографиясы жарык көргөн. Анда тууранды сөздөрдү өзүнчө бир топ катары кароодо, ар түрдүүчө пикирлер киргизилген. Р.Коңгуров изилденип жаткан көрүнүштү таклидий сөздөр деп да, тасвирий сөздөр деп да айта берген. Тууранды сөздөрдүн табияттагы добуштарга дал келбестигин, ар бир тилде ар түрдүү добуш комплекстерине ээ

¹ Грамматика азербайжанского языка. – Баку, 1971, с.199-200.

² Ашмарин Н.И. Основы чувашской мимологии. – Казань, 1918; Ашмарин Н.И. О морфологических категориях подражаний в чувашском языке. – Казань, 1928; Дмитриев Н.К. К изучению тюркской мимологии. // Строй тюркских языков, - М., 1962; Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т.П. – М., 1952; Ишмухамедов З.К. Звуко подражательные слова башкирского языка, АКД, Уфа, 1970; Ибраев С.Р. Фонетические особенности подражательных слов казакского языка, АКД, - Алма-Ата, 1971; Сарыбаев Ш. Эликтоуш сөздөр. – Алматы, 1982; Худайкулуев М. Подражательные слова в туркменском языке, АКД. – Л, 1959; Хусаинов К.Ш. Звукообразовательность в казахском языке. Алматы, 1988. ж.б.

болушун туура айырмалайт. Тууранды сөздөрдү лингвистикалык изилдене турган бирдик – сөз маанисиндеги өзгөчөлүктөрүн эске алган. Ал тууранды сөздөрдүн конверцияга (субстантивация) активдүү кабылышын туура белгилеп, жана андан кийин алар белгилүү түшүнүктөрдү билдирерин айтат.

Р.Конгуров тууранды сөздөрдү семантикалык жактан элестүү сөздөр, табыш тууранды сөздөр деп экиге ажыратат. Элес жана табыш тууранды сөздөрдүн сөз түркүмдөр системасында бир категория катарында каралыш өзгөчөлүктөрүн берген. Табыш тууранды жана элес тууранды сөздөрдүн топторун өз ичине камтыган бул категория – тууранды сөздөрдү сырдык сөздөр менен салыштырат, алардын өз ара окшош жана айырмалуу жактарын ажыратып көрсөтүүгө аракет кылат. Терминологиялык айырмачылыктардын болушуна карабастан, Р.Конгуров өз ишинде табыш жана элес тууранды сөздөрдү тасфирий сөздөр деп бир категориянын чегине бириктирген. Бул көрүнүштөрдүн семантикалык өзгөчөлүктөрү; фонетикалык, морфемалык жана сөз жасоо структурасы жөнүндө маалымат берет, синтаксистик милдетин белгилейт¹.

Өзбек тил илиминде тууранды сөздөр проф. Э.Бегматов тарабынан да изилденген. Э.Бегматов бул көрүнүштү тасвирий сөздөр (образные слова) деген термин менен атайт. Окумуштуунун бул көрүнүш туурасындагы маалыматы, «Азыркы өзбек адабий тилинин 1966-жылы жарык көргөн академия басмасына киргизилген². Анда тууранды сөздөр төмөндөгүчө мүнөздөлөт: «Гилдеги тууранды сөздөр да белгилүү бир маанини билдирет (**маанинин мүнөзү көрсөтүлдү - Н.Т.**). Тууранды сөздөрдүн мааниси бир тараптан туурап жаткан табыш, кыймыл-аракет же туруктуулуктун образдуу абалы менен байланышкан болсо, экинчи тараптан, ошол дабыш же абалды билдирүү аркылуу предмет же көрүнүш туурасында маалымат берет. Мисалы, **шыр-шыр, шар-шар** – тууранды сөздөрүнөн суу агып жаткандыгын, ошону менен бирге, кандай агып жаткандыгын да билип алабыз. Демек, тууранды сөздөрдүн

¹ Д.А.Ибрагимов, «Узбек тили грамматикасы», Ташкент, 1966.

² Х.Д.Ибрагимов, «Узбек тили грамматикасы», Ташкент, 1966, 375-387-б.

мааниси нерсе, же көрүнүш аракетинин конкреттүү процесстери менен түшүндүрүлөт»¹.

А.Бегматов изилдеп жаткан көрүнүштү эки топко ажыратат: 1) таклидий сөздөр (тууранды сөздөр); 2) образли сөздөр (элестүү сөздөр)

Тууранды сөздөр: а) жандуу табият жана б) жансыз табият дабыштарына дал келген тууранды сөздөр сыяктуу эки топко ажыратылат. Алар өз ара бир катар ички топторго бөлүнөт.

Элестүү сөздөр маселесине келсек, алардын дагы өзүнө таандык ички майда топтору жөнүндө маалымат берилет. Элестүү сөз (образдуу сөз) термининин ордуна тасвирий сөз терминин иштетет. Алардын бир катар фонетикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү тууралуу пикир киргизет. Узак мезгил изилдөөнүн өзү тактыкты жаратты. Проф. Э.Бегматов бир лингвистикалык көрүнүштү үч термин менен атап (тасвирий сөз, таклидий сөз, образли сөз), терминологиялык чаташууга жол коет².

Өзбек тил илиминде тууранды (тасвирий) сөздөр илимий грамматикалардын мазмунунан да тиешелүү орун алган. Өзбек тили грамматикасынын 1976-жылкы академбасмасынан жарык көргөн эмгекте да, таклид сөздөр деген ат менен аталган. Бул теманын автору да Коңгуров болуп саналат. Бул иште да Р.Коңгуров жогоруда келтирилген монографиядагы чаташуулар жана терминологиялык ар түрдүүлүктөр орун алган. Тууранды сөздөрдүн бир түрү табышка багытталса, экинчи бир түрү, көбүнчө кыймыл-аракетке жана көрүнүштөрдүн элесин туурап көрсөтөт деп, аларды мына ушул өзгөчөлүктөрү боюнча **табыш тууранды сөздөр** жана **элес тууранды сөздөр** деп эки топко ажыраткан. Ар бир топтун дагы лингвистикалык өзгөчөлүктөрү көрсөтүлөт. Тууранды сөздөрдүн түзүлүшү боюнча **жөнөкөй** тууранды сөздөр жана **түгөйлүү** тууранды сөздөр деген топторго бөлүп, аларга кеңири мүнөздөмө берген. Ошондой эле, алардын сүйлөмдөгү синтаксистик милдеттери тууралуу кенен пикирлер айтылган.

¹ Хитов, С. И. - Москва, 1966, 375-376-б.

² Хитов, С. И. - Москва, 1976, 602-608-б.

бөлүштүргөн классификацияда, сөз түркүмдөрүнүн система-сындагы ири топтордон четте калган категориялар болбойт. Лексикалык-грамматикалык топко зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш жана тактоочту; формалдык-грамматикалык топко байламтаны жана жандоочту; формалдык-прагматикалык топко бөлүкчө, модаль сөз, сырдык сөз жана тууранды сөздөрдү киргизүүгө болот. Албетте, бул классификациянын кемчилдик жана жетишпестик жактары жок деп айтууга болбойт. Бирок, баары бир, сөз түркүмдөрүн мындай классификациялоодо негизги топтордон ажыратылып (лексикалык-грамматикалык, формалдык-грамматикалык жана формалдык-прагматикалык), четте калуучу көрүнүштөрү болбойт.

Тууранды сөздөр лексика-грамматикалык топко (лексикалык мааниге ээ болгон сөз түркүмдөрү) таандык сөздөрдөн да, формалдык-грамматикалык топко (кызматчы сөз түркүмдөрү) таандык сөздөрдөн да айырмаланат.

Тууранды сөздөрдүн лексика-грамматикалык топко таандык (зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш жана тактооч) сөздөрдөн айырмасы, лексика-грамматикалык топко тиешелүү сөздөрдү түшүндүргөн маанилер алардын тыбыштык тутумуна байланыштуу болбойт. Мындан тышкары, алардын мотивациясы шарттуулук мүнөздө болот. Мисалы, **китеп, суу** дегенде аларга таандык маанилер **к, и, т, е, п; с, уу;** тыбыштарынын объективдик барлыгы, нерсе көрүнүштөрү, алардын кыймыл-аракеттерине таандык реалдуу тыбыштар менен байланыштуу эмес. Тууранды сөздөрдө көбүнчө мындай байланыш даана сезилет: **чуу** сөзү менен **шуу;** **пыш-ш** сөзү менен **кыш-ш** сөздөрүнүн салыштырылышынан (**ч//ш; п//к**) муну сезүү кыйын эмес. Демек, тууранды сөздөргө тиешелүү мотивациянын негизинде, объектив нерселердин көрүнүштөрүн жана алардын катыштарынын реалдуу объектиге негизделген шартталбаган байланыштары болот.

Тууранды сөздөр формалдык-грамматикалык топко (байламта, жандооч) тиешелүү бирдиктеринен да айырмаланат. Бул айырма эң алгач салыштырылып жаткан эки топтун көрүнүштөрүнүн функционалдык-грамматикалык жагынан көзгө көрүнөт. Сөз түркүмдөр категориясынын формалдык-

грамматикалык тобуна таандык сөздөр лексика-грамматикалык топко тиешелүү өз алдынча маанилүү сөздөрдү бири-бирине байланыштырат, алардын грамматикалык маанисин билдирет. Сөз түркүмдөрүнүн бул топко таандык тил бирдиктеринин формалдык-грамматикалык көрүнүштөрү делишинин себеби да мына ушунда.

Тууранды сөздөр жана ушул сөздөргө тиешелүү болгон формалдык-прагматикалык топтун көрүнүштөрүнө келсек, башка тилдик өзгөчөлүктөрүн көрөбүз. Тууранды сөздөр лексика-грамматикалык топтук көрүнүштөрүнөн лексикалык маани функциясына ээ болбогон көрүнүштөр катарында айырмалангандай, формалдык-грамматикалык топ бирдиктеринен белгилүү грамматикалык функцияга жана милдетке ээ болбостугу жагынан айырма кылат: өз алдынча мааниге ээ болгон (лексикалык-грамматикалык топко таандык) сөздөр синтаксистик байланышты камсыздабайт, алардын грамматикалык катыштарын билдирбейт. Алар сүйлөмдө катышып, белгилүү кептик жагдайда чыныгы болуп жаткан кандайдыр бир көрүнүштү билдирет. Убагы келгенде айтуу керек, тууранды сөздөрдүн сүйлөм тутумундагы милдети көбүнчө транспозитивдик (конверция) жагдайдын таасиринде ишке ашат. Мисалы, **пыш-пыш, хур-хур** тууранды сөздөрүн алып карайлы. Кептен сырткары да бул сөздөр адам же айбан (мышык, ит ж.б.) тарабынан белгилүү бир физиологиялык абалда пайда боло турган үндөрүнө адам тараптан жасалган тууроону билдирет. Бирок бул сөздөр кеп курамында лексика-грамматикалык топтогу көрүнүштөрүнө таандык тилдик өзгөчөлүктөрүнө ээ болуп өтөт. Мындай лингвистикалык өзгөчөлүк **транспозиция** (же конверция) деп аталат. **Пыш-пыш** же **курк-курк** кептик процеске чейин тыбыштардын биригүүсү жана анын перцепциясынан башка нерсе эмес (**пыш-пыш, курк-курк**). Кеп процессинде, кеп тизмегинде алар лексика-грамматикалык топтогу зат атоочтун категориясынын бирдиктерине таандык лингвистикалык функцияга ээ болот. Мисалы: *Баланын **пыш-пыш** укташы эненин ага болгон мээримин ойготту* (Оозеки кептен) – *Боланинг **пиш-пиш** ухлаши онанинг унга   уй *. *Барып ал жүзүнөн –*

бул жүзүнөн **чолп-чолп** өптү (Оозеки кептен) – **Бориб у юзидан** – бу юзидан **ПШШШШШШШШШШ** үпди. Же: **Иштен чарчап келген атанын курр-курру наркы бөлмөгө да кеңири кирип турчу эле** (Оозеки кептен) – **Ишдан чарчап келган отанинг хурр-хурри нариги хонага хам бемалол кириб турарди.** Мындан тууроо, тактап айтканда, табышты же көз ирмемчелик убакытта болуп өткөн элести тууроо сезилип турат. Лингвистикалык көрүнүшкө айланышы кепте, кеп аркылуу гана ишке ашат. Табигый үн же физиологиялык көрүнүштөр кептен сырткарыда, кеп функциясына өткүчө табигый көрүнүштөрдө ишке ашып туруучу ушундай көрүнүштөрдөн башка нерсе эмес. Аларга лингвистикалык боекту адам – тарап (жак) гана берет. Ошон үчүн аларды **тууранды сөздөр** (реалдуу процесстин кептеги копиясы) дешет.

Тууранды сөздөр авторлор коллективи тарабынан жазылган жана жарык көргөн «Грамматика киргизского литературного языка» аттуу китепте (автор – С.Кудайбергенов) «подражательные слова характеризуются воспроизводимостью, обладают общепринятым для языкового коллектива значением и номинативной функцией. В речи они несут нагрузку членов предложения и с этой точки зрения относятся к знаменательным частям речи, отличаясь от междометий и модальных слов» - деп белгилеп өткөн. Ал турсун, тууранды сөздөр системасынан зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш, тактоочтордун группасына киргизип, алар менен лингвистикалык статуста тендештирген (Грамматика киргизского литературного языка. Часть I .Фонетика и морфология. -Фрунзе: Илим, 1987, 321-б.). И.Абдувалиев менен Т.Садыковдордун авторлугундагы ЖОЖдордун филолог – студенттери үчүн жазылган китепте **тууранды сөздөр** термини менен аталат. Тууранды сөздөргө мүнөздөмө берилгенде, аларга тиешелүү өзгөчөлүктөр белгиленип, башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланышы жөнүндө төмөндөгүдөй деп айтылат: «Тууранды сөздөр маани жактан да, морфологиялык, фонетикалык өзгөчөлүгү жактан да башка сөз түркүмдөрүнөн бөтөнчөлөнүп турат. Чыгыш теги боюнча булар адамдын угуу, көрүү жана туюу сезимдерине негизделип, кулакка угулган ар түркүн үндөрдү, дабыштарды, көзгө көрүнүп

же көңүлдө туюлган ар кандай кыймыл-аракеттерди, ал-абалдарды, келбет көрүнүштөрдү тилдеги тыбыштык каражаттар аркылуу атоо зарылдыгынан пайда болгон¹.

Бул авторлор да тууранды сөздөрдү табыш тууранды сөздөр жана элес тууранды сөздөр деп эки топко ажыратышат. Ар бир топтун өзүнө таандык лингвистикалык мүнөздөмөлөрү жөнүндө өз ойлорун айтышкан.

Аталган эмгекте, элес тууранды сөздөргө өзүнчө маани берилип, аны көрүү сезиминин негизинде пайда болгон жана туюу сезиминин негизинде пайда болгон элес тууранды сөздөр деп экиге ажыратат. Элес тууранды сөздөрдүн мына ушул тартипте ажыратылышы белгилүү даражада туура. Бирок биздин изилдөөбүз көрсөткөндөй, туюу сезиминин негизинде пайда болгон элес тууранды сөздөрдүн өзү тууранды сөздөрдүн тутумунда өзүнчө үчүнчү топ катары ажыратылышы зарыл.

4-§. Тууранды сөздөр менен сырдык сөздөрдүн окшош жана айырмалуу жактары

Тууранды сөздөр, сырдык сөздөр, бөлүкчө жана модалдык сөздөрдүн сөз түркүмдөрүнүн формалдык-прагматикалык тобуна бириктирилиши бекеринен эмес. Булардын баары көркөм жана оозеки кептин стилдик куралы катары милдет аткарат. Тилдеги кайсыл бир көрүнүш кепте (оозеки кептеби, жазма кептеби – анын айырмасы жок) стилдик мааниге ээ болот. Ал, албетте, прагматикалык мааниге да ээ. Тууранды сөздөрдүн көп учурларда сырдык сөздөргө окшоштугу, айрым учурларда алардын арасындагы чекаранын бүтүндөй жок болуп кетүүсү, алардын милдет тараптан бир түрлүү болгондугунда. Ушул себептен да, сырдык сөздөрдү изилдеген окумуштуулар алардын тутумуна тууранды сөздөрдү да киргизип жиберсе, тууранды сөздөрдү изилдеген тилчи окумуштуулардын изилдөөлөрүндө айрым сырдык сөздөр тууранды сөздөрдүн бир көрүнүшү катарында берилген.

Демек, тууранды сөздөр сөз түркүмдөр системасындагы

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Бишкек, 1997, 259-б.

башка категориялардан биротоло айырма кылуучу өзүнчө түркүм эмес. Ал - лингвистикалык табиятына карай бөлүкчө, модаль сөз жана сырдык сөздөргө жакын жана алар түзгөн топко тиешелүү категория.

Лексика-грамматикалык топко тиешелүүлөр зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш жана тактоочтор; формалдык-грамматикалык топко тиешелүүлөр жандооч жана байламталар бири экинчисинен айырмалангандай, сөз түркүмдөрүнүн формалдык-прагматикалык тобуна тиешелүү бөлүкчө, сырдык сөз, модаль жана тууранды сөздөр да бири экинчисинен айырмаланат. Лексика-грамматикалык топко таандык болгон сын атооч менен тактоочтор, өз ара канчалык окшош болбосун, алардын ар бири өз алдынча сөз түркүмдөрү деп саналгандай эле, формалдык-прагматикалык топто да тууранды сөздөр сырдык сөздөргө табиятында жакын. Бирок аларды өз ара айырмалоочу лингвистикалык өзгөчөлүктөр да жок эмес. Тууранды сөздөр менен сырдык сөздөрдүн ортосундагы жакындыктар төмөндөгүлөрдүн негизинде белгиленет:

1. Тууранды сөздөр да, сырдык сөздөр да номинативдик каражат болуп эсептелет. Алардын ар экинчиси да табияттагы түрдүү көрүнүштөрдүн абалы, үндүн адам кебиндеги (речиндеги) нускасы (копиясы) болуп эсептелет.

2. Сүрөт ошол сүрөттү элестеткен (көрсөткөн) жактын өзү болбогон сыяктуу, ага тең келбегендей, тууранды сөз да, сырдык сөз да түрдүү көрүнүштөрдүн үнүнө, абалына тең келбейт.

3. Тууранды сөздөр да, сырдык сөздөр да сөз жасоо процесси аркылуу башка сөз түркүмдөрүнө өтөт, бирок алардын бири да башка сөз түркүмдөрүнөн жасалбайт.

4. Тууранды сөздөр да, сырдык сөздөр да алгач оозеки кепте пайда болот, алардын тилдик көрүнүшкө, тилдик каражатка өтүшү акырындык менен жүрөт.

5. Тууранды сөздөр да, сырдык сөздөр да жактын жынысына, жашына жана ал жашап жаткан аймагына карай ар түрдүү болот:

6. Тууранды сөздөр да, сырдык сөздөр да кептин экспрессивдик каражаты болуп саналат.

Тууранды сөздөр менен сырдык сөздөрдүн окшош

белгилери туурасында Р.Конгуров да өз оюн билдирет¹. Айрым жактарын эске албаганда, тууранды сөз менен сырдык сөздөрдүн окшоштугу жөнүндөгү айрым көз караштар биздин бул тууралуу пикирлерибизди тастыктайт.

Тууранды жана сырдык сөздөрдүн ортосунда канчалык окшоштук, жакындык болушунан далилдүү ой, булардын ар бири сөз түркүмдөр системасында, анын формалдык-прагматикалык деп аталуучу тобунун чегинде башка-башка жана өз алдынча сөз түркүмү болуп эсептелет.

Тууранды сөздөрдү сырдык сөздөрдөн айырмалоочу лингвистикалык өзгөчөлүктөр да жок эмес. Мындай лингвистикалык өзгөчөлүктөр Р.Конгуров тарабынан да белгиленген¹. Алардагы айырмачылыктар катары биз төмөндөгүлөрдү көрсөтөбүз.

1.Сырдык жана тууранды сөздөр эң алгач, маани жана функциясына карай айырмаланат. Сырдык сөздөр мааниге ээ эмес десе да болот. Ошондуктан алардын мааниси жана функциясы аралашып кеткен. Алар ошол маани жана функциялары менен кепте негизги сүйлөмгө (илептүү сүйлөмдөр) теңелишет. Сүйлөм ичинде келгенде, сүйлөмдүү конструкциялардагы сүйлөмдү (көчүрмө сүйлөм) эстетет. Тууранды сөздөрдүн негизги милдети табияттагы нерсе-көрүнүштөрүнө таандык үндөрдү туурайт. Алардын мааниси тууралган үн же копиянын мүнөзүнөн келип чыгат. Тууранды сөздөрдүн кепте өз алдынча сүйлөм болуу милдетинде иштетилиши сейрек учурай турган абал. Алар сүйлөм тутумунда лексика-грамматикалык топко таандык категориялардын биринин (көбүнчө сын атоочту) функциясын ээлейт.

2.Тууранды сөздөр тилдик деңгээлге тез өтөт, тилдин практикадагы лексикалык бирдиктерине оңой айланат, сырдык сөздөргө бул процесс таандык эмес.

3.Аталган сөздөрдүн негизинде башка лексикалык бирдиктер пайда болот: арстан, сыртан, лейлек, булбул, жылдыз, баткак, балчык ж.б. Сырдык сөздөрдө мындай өзгөчөлүктөр кем учурайт.

1. □□□□□□ □□□□□□□□□□□□□□□□ □□□□: □□□ 1966, 33-□

1. □□□□□□ □□□□□□□□□□ 34-35-□

4.Тууранды сөздөрдүн фонетикалык курулушу белгилүү бир моделдерге негизделет, алардын фонетикалык структурасын белгилүү моделдердин негизинде элестетиши мүмкүн. Сырдык сөздөрдүн фонетикалык курулушу тилде стабилдешкен кайсыл бир моделге негизделбейт.

5.Кеп болгон сөздөр тилдин сөз жасоо системасында активдүү катышат. Бул процессте алар мотивдөөчү, жасоочу негизде этиш катышат. Сырдык сөздөрдүн сөз жасоо системасындагы функциясы өтө пассивдүү.

6.Изилдөөгө алынган сөздөрдүн эт (ЭТМОК), де (ДЕМОК) кыл (ҚИЛМОК) сыяктуу жардамчы этиштер менен кошулуп этишке айланышы активдүү көрүнүшкө ээ. Ал эми сырдык сөздөр пассивдүү, алар болгону де (ДЕМОҚ), кыл (ҚИЛМОК) сыяктуу жардамчы этиштер менен айкашат.

7.Бул сөздөр редупликацияланганда, тууроо үчүн негиз болгон кыймыл-аракет жана абалдын күчөтүлүшү, бирден артык мааниси аныкталат. Сырдык сөздөрдүн редупликацияланышы көбүнчө эмоционалдуулукту, боектуулукту арттырат.

8.Тууранды сөздөр конверсия – транспозицияга көбүрөөк ыңгайланышат, бул анын лингвистикалык потенциясын күчөтөт. Сырдык сөздөр көбүнчө транспозиция – конверсия процессине да дал келет.

Ошентип, айтылгандардан белгилүү болгондой, тууранды сөздөрдү сырдык сөздөр менен бир ички лингвистикалык категорияга бириктирүүгө болбойт. Алардын ар бири өз-өзүнчө сөз түркүмү. Тууранды жана сырдык сөздөрдүн жакындыгы, алардын сөз түркүмдөр системасындагы бир топко таандыктыгында жана тууранды сөздөр да, сырдык сөздөр да сөз түркүмдөрүнүн формалдык-прагматикалык деп аталган тобуна киргендигинде.. Бир категориялык топко таандыктыгы, чындыгында, тууранды сөздөр да, сырдык сөздөр да бөлүкчө жана модаль сөздөргө жакын турат.

5-§. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги имитативдердин негизги түрлөрү

Ар бир тилдеги сөз түркүмдөр системасы түрдүү образдагы сөздөрдүн группасынан турат. Алардын айрымдары маани берүүчү сөз түркүмдөрү менен да, кызматчы сөз түркүмдөрү менен да катышы жок. Мындай системадагы сөздөрдүн группасы жалпысынан **МИМЕНЫ** деген аталыш менен аталат. Алар лексикалык маанисине карай **СОНОМИМЕНЫ** жана **ВИДЕОМИМЕНЫ** деп эки топко бөлүнөт. Бул сөз түркүмү өзүнчө лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөргө ээ экендигин жана ал түрк тилдеринин баарында бирдей өлчөмдө тарабай, айрым түрк тилдеринде аз санда жолукса, айрым түрк тилдеринде өтө көп санда жолуккандыгы жөнүндө (өзгөчө кыргыз тилинде) А.Исхаков¹, Л.Н.Харитонов², С.Кудайбергенов³ өндүү окумуштуулар өз эмгектеринде кең-кесири сөз кылышкан. **Мимемы** деген терминди Н.И.Ашмарин⁴ биринчи болуп колдонгон. Ал чуваш тилиндеги тууранды сөздөрдү изилдеп, түрдүү өзгөчөлүктөрүн басма беттерине жарыялаган. Андан сырткары түрк тилдериндеги тууранды сөздөрдү (мимемаларды) изилдеген окумуштуулар Н.К.Дмитриев⁵, Г.Е.Корнилов⁶, З.К.Ишмухаметов⁷, Б.Ш.Катембаева⁸, Ш.Ш.Сарыбаев ж.б. болушкан. Аталган тема боюнча түздөн-түз терең иликтөө жүргүзүшпөсө да, биздин темага тиешелүү болгон өз ойлорун билдиришкен окумуштуулардын катарына А.М.Газов-Гинзбергди, Л.А.Афанасьевди, А.Г.Спиркинди, Э.Сепирди, С.В.Воронинди ж.б. атактуу окумуштууларды атоого болот.

Өзүнүн лексикалык өзгөчөлүгү боюнча аткарган кызматтарына карай бардык тууранды сөздөрдү, негизинен,

1. Исхаков А.И. О подражательных словах в казахском языке. || Тюркологический сборник. - М., -Л., 1951.

2. Харитонов Л.Н. Неизменяемая слова в якутском языке. - Якутск, 1943.

3. Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке. - Фрунзе, 1957.

4. Ашмарин Н.И. Подражание в языках Среднего Поволжья. Вып. I-IV. Изв. Азербайджанского ун-та. Общественные науки. - Баку, 1925.

5. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. - М., 1962.

6. Корнилов Г.Е. Имитативы в чувашском языке. Чебоксары, 1984.

7. Ишмухаметова З.К. Звукоподражательные слова башкирского языка: АКД. Уфа, 1970.

8. Катембаева Б.Ш. Подражательные слова в казахском языке: АКД. Алмата, 1965.

жогоруда кеп кылгандай, эки чоң топко бөлүп карашкан:

а) табыш тууранды сөздөр; б) элес тууранды сөздөр.

Азыркы учурда айрым окумуштуулар (Т.Аширбаев, И.Абдувалиев, Т.Садыков ж.б.) үчүнчү топтогу тууранды сөздөр боюнча азыноолак сөз кыла калып жүрүшөт. Бул бөлүштүрүү, чындыгында, ынанымдуу көрүнүш. Биз да бул пикирге кошулуу менен, мындай топтогу тууранды сөздөрдү жогорку окумуштуулар атаган термин менен, тактап айтканда, **сезим тууранды сөздөр** деп өзүнчө бөлүп карадык.

Сезим тууранды сөздөрдү шарттуу түрдө **психомимемалар** деп атадык. Муну менен бул топтогу тууранды сөздөрдү **сономимемалар** деп аталуучу табыш тууранды сөздөр менен, **видеомимемалар** деп аталуучу элес тууранды сөздөр менен терминологиялык жактан теңдештирүүгө аракет кылдык (терминологиялык ассоциация жана терминологиялык парадигма): **сономимема – видеомимема – психомимема = тууранды сөздөр категориясы.**

6-§. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги сономимемалардын фонетикалык өзгөчөлүктөрү

Бул топко жандуу жана жансыз заттардан чыккан үндөрдү, адамдардын кыйкырыктарын, күлкүсүн, ыйын, айбанаттардын маарашын, мөөрөшүн, жансыз заттардын кагылышуусунан чыккан үндөрдү ж.б. кошууга болот. Мисалы: **ха-ха-ха** (адамдын күлкүсүн билдирүүдө), **карс-курс** (дарактын кулап түшүшүндө), **мөө** (□□□) (уйдун мөөрөшү), **тарс (торс)** (мылтыктын атылышы), **чаңк** (□□□□□) (темир идишке кандайдыр бир заттын тийиши) ж.б. Бул топко кошулган тууранды сөздөр негизинен, угуу сезими аркылуу туюлуп ишке ашат.

Табыш тууранды сөздөр салыштырылган эки тилде тең жыш учурайт. Жогоруда кеп болгондой, табыш тууранды сөздөр кулак аркылуу туюнтулгандыктан, буга табийгаттагы ар кандай жандуу жана жансыз заттардан чыккан үндөрдү туурап айткан сөздөрдү кошобуз. Чындыгында, жаратылыштагы ар кандай

жандуу жана жансыз заттардан чыккан үндөрдү өзүндөй кылып берүү мүмкүн эмес, бирок ошого жакындатылган варианты берилет. Бул адамга гана табият тарабынан берилген ички органынын бири болгон сүйлөө мүмкүнчүлүгүнүн жаныбарлардагы речтик органынын жоктугу менен түшүндүрүлөт. А ар тилде табыштын тууралышы ар башкача берилет. Бир эле жаныбардан чыккан үн ар тилде ар түрдүүчө тууралат. Артикуляциялык база индивидуалдык мүнөзгө ээ, ошондуктан кыргыз тилинин артикуляциялык базасы өзбек жана башка түрк тилдеринин артикуляциялык базасынан айырмаланат. Мисалы, баканын чардашын кыргыз тилинде “бак-бак” десе, орус тилинде “квак-квак”, өзбек тилинде “вак-вак” дешет. Ал эми чочконун үнүн кыргыз тилинде “курк-курк”, орус тилинде “хрю-хрю”, өзбек тилинде “хур-хур” деп туурайт.

Табыш тууранды сөздөрдүн да фонетикалык курулушу жана тыбыштардын алмашып кетиши көп кызыгууларды пайда кылат. Кыргыз жана өзбек тилдеринин фонетикалык өзгөрүүлөрүнө дал келбеген көрүнүштөрдү да байкоого болот. Мисалы: лау-лау (лаув-лаув), шау-шау (шаув-шаув) ж.б.

Табыш тууранды сөздөрдүн тобуна төмөндөгүлөрдү кошууга болот: тарс, канк, шылдыр, чанк, зуу, даң, чыйк, маа-а, мөө-ө, дуу, ыңаа-ыңаа, чызз, күп, талп, шалп-шалп (□□□□ □□□□□□□□□□ □□□ □□□□ □□□□ □□□□□□ □□□ □□□□), ж.б.

7-§. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги сономимемалардын лексикалык өзгөчөлүктөрү

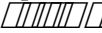

Табыш тууранды сөздөр кыргыз тилинде да, өзбек тилинде да, негизинен, бирдей семантикага ээ. Тактап айтканда, жандуу (адам баласынан же жаныбарлардан) жана жансыз (ар түрдүү предметтердин) заттардын кагылышуусунан пайда болот. Башкача айтканда, табияттын түрдүү кубулушунан, жандуу жана жансыз заттардан чыккан үндөрдү табыш тууранды сөздөр деп атоо туура жыйынтык берет. Табыш тууранды сөздөрдү үндүн эмнеден чыккандыгына карата төмөндөгүдөй майда топторго бөлүүгө болот:

8. Сономимемалардын морфологиялык өзгөчөлүктөрү Сономимемалардын түзүлүшү

Табыш тууранды сөздөр түзүлүшү боюнча кыргыз тилинде да, өзбек тилинде да жөнөкөй табыш тууранды сөздөр жана татаал табыш тууранды сөздөр болуп экиге бөлүнөт.

1. Жөнөкөй сономимемалар.

Жөнөкөй табыш тууранды сөздөр бир гана унгудан туруп, ага **эт, де, кой, кыл** деген сыяктуу жардамчы этиштер айкашып айтылат. Бул учурда, ошол тууралган үндүн бир гана жолу болгондугун билдирет. Мындай тууранды сөздөргө төмөнкүлөрдү кошууга болот: **тарс эт, корс эт, мыңк эт, зыңк эт, шалп эт, барк де, чаңк де.**

Өзбек тилинде жөнөкөй табыш тууранды сөздөр « » деген термин менен берилип, алардын түзүлүшү да кадимки кыргыз тилиндегидей тартипте жайгашкан. Өзбек тилиндеги табыш тууранды сөздөр да **этмок, демок** деген жардамчы этиштер менен бирге келет. Кээде жардамчы этиши менен да айкашат. Бирок мындай учур сейрек кездешет. Эки тилде тең сөздүн аягындагы үнсүз тыбыштарда геминация кубулушу жүрүп же интонациялык мүнөздөмөгө ылайык тууранды сөздөрдүн маанисинде да күчөтүңкү билдирүү өзгөчөлүктөрү пайда болушу мүмкүн. Мисалы: **тырррр, кыррр, тыззз** (геминация), **мө-ө-ө, ди-и-ид, ба-а-а** (интонация). *Бир Кудаяр - хандан башкасы дүр-р эте тура калышты. Бир Худояр хондан бош дувв туришди* (Т.Касымбеков). *Уруларчасынан бутунун учу менен басып келип, эшикти акырын ачканда, эшик кычыр-р-р этип ачылды грилардек аягинин учи билан босиб келиб, эшикни секин очканда, эшик ичир-р-р этиб очилди* (оозеки кептен). *Сарыбайдын эти дүр-р этти. «Карышкыр!..» деген ой зып келди. «А-у-у-у!..» деп, бир нечеси кошулуп кеткендей арты кош жаңырыктап кетти. «»   «»   » (Т.Касымбеков). **-Ха-а-ай!..** – деп кыйкырды. *Карышкырдын үнү тып басылды* (Т.Касымбеков). *Колуна эмне кирсе ошону менен, топурак кирсе топурак, чөп**

кирсе чөп менен шилтеп, ошону менен өлүмдөн коргонду, өлүмгө айбат кылды. А-а-а!.. Жандалбас кылды. А-а-а-а... (К.Жантөшев).

Жөнөкөй табыш тууранды сөздөр да бир нече формада колдонулат:

Уңгу түрүндө колдонулган табыш тууранды сөздөр. Мындай табыш тууранды сөздөргө негизинен бир муундуу табыш тууранды сөздөр кирет. Мисалы: *ов, ув, пак, ба, бу, күп, тап, как, дүк, шак, чак, так, гум, гув, чип* ж.б.

Таш дирилдеп, бир кунунда так - так жүрүп жатты (Т.Касымбеков). *Таман титиреп, көлүнүн суусу шау агып, тунгуюктан, алда кайдан угулгандай* («Асаба»). *Фермага я* **Ш***нлаганда ба, бу деген товуш эшитилди. Лекин орадан уч-т **Рт** *кун* **Гт***гач, ичида бир нерса па **Эт***ди-ю, ишламай қолди* («Муштум»).**

Кошумча структуралык элементке ээ болгон жөнөкөй табыш тууранды сөздөр. Мындай жөнөкөй табыш тууранды сөздөр жогорудагы табыш тууранды сөздөрдөн айырмаланып турат. Биринчиден, мааниси жагынан айырмаланат, тактап айтканда, бул учурда кескиндик, кыскалык маани күчтүүрөөк берилет. Экинчиден, түрдүү табыш тууранды сөздөр структуралык жактан айырмаланып турат. Үнсүз + үндүү + үнсүз + үнсүз. *Култ* (**Л****лт**), *тарс, канк, дунк, карс, п **Рт**, **Шйт** ж.б. *Сарыбай бир ордунда селдейип көпкө турду. Бир убакта арт жагы шырп деп калды.* (Т.Касымбеков). *Бир киши езса мени, ае Муштум, Биласинки, Шиа куну мен п **Рт** *учдим* («Муштум»).**

2. Түгөйлүү сономимемалар.

Бул типтеги табыш тууранды сөздөр бир добуштун түрдүүчө өзгөрүп турушун, анын кээде күчөгөн, кээде басандаган учурун, кээде жакындагандыгын, кээде алыстагандыгын билдирет. Бул абал көбүнчө түгөйлүү тууранды сөздөрдүн компоненттеринин биринин тутумундагы үндүү же үнсүз тыбыштын өзгөрүшү, кээде экинчи компонентине бир үнсүздүн кошулушу менен колдонулат. Кыргыз жана өзбек тилдеринде түгөйлүү тууранды сөздөр төмөндөгүдөй жолдор менен жасалат:

а) Үндүүнүн өзгөрүшү менен: **карс – курс, так-тук, тарс-турс, шалап-шулуп, чаңк-чунк, чалп-чулп, [Арч-Урч, та] тук, ва[ир-ву]ур, шолоп-шулуп;**

б). Үнсүздүн өзгөрүшү менен: **ковур-совур, кыңк-мыңк, чырт-пырт, [Кыңк-Мыңк], чирт-пирт, [Шыңк-Мыңк]** ж.б.

в) Экинчи компоненттин башына бир үнсүздүн кошулушу менен: **опур-топур, ыңк-мыңк, апил-тапил, апир-шапир** ж.б.

г) Аралаш жол менен: **кый-чий, тарс-чуу, говур-совур, гайч-гуйч, кий-чув, гиж-бабабанг, говур-шувур** ж.б.

Табыш тууранды сөздөрдүн компоненттери бири-бирине, байланышына жана колдонулушуна карай үчкө бөлүнөт:

1) компоненттеринин экөө тең өз алдынча турганда лексикалык мааниге ээ болгон табыш тууранды сөздөр: **торс-торс, корс-корс, тарак-тарак, вагир-шагир, говур-гувур, шов-шув, шор-шур** ж.б.

2) компоненттеринин бири лексикалык мааниге ээ болуп, экинчиси мааниге ээ боло албаган табыш тууранды сөздөр: **чаңк-чунк, карс-курс, шарак-шурак, ивир-шивир, шакар-шукур, карса-курс** ж.б. Бул топтогу тууранды сөздөр негизги маанини кайсыл компоненттегиси туюнткандыгына жараша эки бөлүккө бөлүнөт.

а) негизги маанинин биринчи компонентте келиши: **тарак-турук, шалак-шулук, талп-тулп, шалдир-шулдир, таран-турун, тарс-турс, кыңк-мыңк, күңк-мүңк** ж.б.

б). негизги маанинин экинчи компонентте берилиши: **кый-чий, кий-чув, күвур-шыбыр, гола-говур, дыбырт-дыбырт** ж.б.

3) өз алдынча турганда эки компоненти тең лексикалык мааниге ээ болбогон түгөйлүү тууранды сөздөр: **опур-топур, үңк-мүңк, чыз-пыз, апил-тапил, ханг-манг, гангир-гунгир, гиди-биди, апир-шапир** ж.б.

Түгөйлүү сономимемалар кыргыз тилинде өтө жыш кезигет. Бир эле сономимема түгөйсүз учурунда башкача мааниде келсе, түгөйү менен келген учурда башка мааниде колдонулат. Айрымдары жеке-жеке келбей биринчи түгөйүнө жардамчы компонент катары келсе (**талп-тулп**), айрымдары түгөйү менен келгенде гана бир мааниге ээ болот (**ЫЗ-ТЫЗ, ЧЫЗ-ПЫЗ**).

Жыйынтыктап айтканда, тууранды сөздөрдүн табияты көп кырдуу. Окумуштуулардын тилдин пайда болушундагы теориялардын башына **үн тууроо** теориясын койгондугу да тегин жерден эмес чыгар. Тууранды сөздөрдүн табиятында тилдин баштапкы кездеги элементтери сакталгандыгы байкалат. Тууранды сөздөрдүн кайсынысын албайлы анда сөзсүз табияттын түрдүү кырдалынан чыккан үндүн тууралышы, ар кандай көрүнүштүн, психикалык абалдын элестүүлүгү, образдуулугу туюнтулуп турат. Тууранды сөздөр ушундай өзгөчөлүктөрү менен башка сөз түркүмдөрүнөн кескин айырмаланып турат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология.–Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1997.-294 б.
2. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. - Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 256 б.
3. Абдурахмонов Х., Ахмедов Қ. Ўзбек тили ва адабиети. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. - 244 б.
4. Абдурахманов Г.А., Шоабдурахманов Ш.Ш., Хожиев П.П. Ўзбек тилининг грамматикаси. 2 китоб –Тошкент: Фан, 1975. – 1 кит. 1975. -612 б.
5. Абдурахманов Г.А., Шоабдурахманов Ш.Ш., Хожиев П.П. Ўзбек тилининг грамматикаси. 2 китоб –Тошкент: Фан, 1976. – 2 кит. 1976. -560 б.
6. Ашмарин Н.И. О морфологических категориях подражаний в чувашском языке. –Казань: 1928.
7. Ашмарин Н.И. Основы чувашской мимологии. –Казань: 1918.
8. Ашмарин Н.И. Подражание в языках Среднего Поволжья. Вып. 1-4. Азербайджанского университета. Общественные науки. –Баку. 1925.
9. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык: Фонетика и морфология. (Части речи и словообразование). –М.: ИАН СССР, 1952.- 543 с.
10. Баскаков Н.А. Тюркские языки.–М.: Изд.вост.лит.,1960.-242с.
11. Гордилевский А.В. Грамматика турецкого языка. –М.: 1928.
12. Грамматика азербайджанского языка. (Фонетика, морфология и синтаксис) / Под. общ. ред. М.Ш. Шералиева, Э.В. Севортыяна - Баку: Элм, 1971.- 413 с.
13. Грамматика современного якутского языка. Фонетика и морфология / Ред. Коркина Е.И. –М.: Наука, 1982.- 496 с.
14. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. [Избр. тр]. – М.: Изд.вост.лит., 1962.-607 с.
15. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. –Бишкек: Кыргызстан, 1996. -229 б.
16. Журавлев А.П. Символическое значение языкового знака / Речевое воздействие. – М.: 1972, 49-56 с.
17. Журинский Б.В. Идеофоны: сопоставительный анализ. – М.: 1968, - 181с.
18. Журинский Б.В. Идеофоны в языке хауса: Автореф. дис. ... канд.филол. наук. – М.: 1969, - 20с.

19. Ибраев С.Р. Фонетические особенности подражательных слов казахского языка. –Алма-Ата: АКД, 1971.
20. Иманалиев Е. Тил илимине киришүү. – Фрунзе: Мектеп, 1977. -113 б.
- Иноятов С. Ўзбек ва тожик тилларида ҳиссий феъллар. - Хўжанд: 2006.
21. Ирисқулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Укитувчи, 1992. -142 б.
22. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. - М.: Изд.вост.лит., 1961.- 472 с.
23. Ишмухамедов З.К. Звукоподражательные слова башкирского языка. –Уфа: АКД, 1970.
24. Казембек А. Общая грамматика турецко-татарского языка. – Казань: 1846.
25. Катембаева Б.Ш. Подражательные слова в казахском языке. – Алматы: АКД, 1965.
26. Коллектив. Энциклопедический словарь юного филолога (языкознание). - М.: Педагогика, 1984. -352 с.
27. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 466 с.
28. Корнилов Г.Е. Имитативы в чувашском языке. –Чебоксары: 1984.
29. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги элестүү этиштер. – Фрунзе: Илим, 1981. -79 б.
30. Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке. – Фрунзе: киргизучпедгиз, 1957. -108 б.
31. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы / Сартбаев К., Орузбаева Б., Ахматов Т. ж.б. – Фрунзе: Илим, 1980. – 539 б.
32. Кыргыз тили / Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А., Турсунов А. – Фрунзе: 1986. -352 б.
33. Худайкулуев М. Подражательные слова в туркменском языке. –Л.: АКД, 1959.
34. Хусаинов К.Ш. Звукообразовательность в казахском языке. – Алматы: 1988.
35. Хусаинов К.Ш., Жубанова М.Х. Проблемы фоносемантической деривации. – Алматы: Гылым, 1998.- 156 с.
36. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. – Фрунзе: Илим, 1985.- 509 б.

37. Ярцева В.К. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. Энцикл., 1990.- 685 с.
38. Ястремский С.В. Грамматика якутского языка. –Иркутск: Изд. 1-е, 1900, Изд. 2-е, 1938.
39. Қўнгуоров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. -Тошкент: Фан, 1969.- 154 б.
40. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: 1974.- 308 б.
41. Ҳозирги ўзбек адабий тили / Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А. ва б.–Тошкент: Ўқувчи, 1980.-448 б.

М а з м у н у

Киришүү.....	3
1-§. Фоносемантика, тыбыштык символизм жана имитативика жөнүндө.....	5
2-§. Түрк тилдериндеги фоносемантикалуу сөздөрдү изилдөө тарыхынан.....	12
3-§. Имитативдердин лингвистикалык айрым өзгөчөлүктөрү..	18
4-§. Тууранды сөздөр менен сырдык сөздөрдүн окшош жана айырмалуу жактары.....	22
5-§. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги имитативдердин негизги түрлөрү.....	26
6-§. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги сономимемалардын фонетикалык өзгөчөлүктөрү.....	27
7-§. Кыргыз жана өзбек тилдериндеги сономимемалардын лексикалык өзгөчөлүктөрү.....	28
8. Сономимемалардын морфологиялык өзгөчөлүктөрү	
Сономимемалардын түзүлүшү.....	32
Пайдаланылган адабияттар:	36

Н. О. Турганбаев

Туранды сөздөрдү изилдөөнүн жалпы маселелери

Окуу куралы Ош мамлекеттик университетинин окумуштуулар кеңешинин чечиминин негизинде басууга сунуш кылынды.

Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу куралы.

Төрүүгө берилди 20.02.208-ж. Басууга 17. 06. 2012-ж.
Кагаздын форматы 84x60.^{1/16}. 2,5 б.т. Буйрутма №41. Нускасы 100.
Ош шаары, Курманжан-Датка көчөсү 236.
